

باشلىق آلنان تورگمن توپراغى نىنگ پارچالانماغى
حاقنىداقلى ايران-روس شرطناماسى (۹ دسامبر ۱۸۸۱)
تارىخى دكومنت

آرنه گلى

تارىخ عىلئملارنىڭ كاندىداتى

تۆركمىنى اۋورنىش مركزى نىنىڭ نشرى

دسامبر ۲۰۱۹

"غايىرا، غايىرادا غالىدى، اۇقلار يارادا غالىدى،

يېزىنگ بىلن دىنگ-دوشلار، يېزدن غايىرادا غالىدى."

تۈركىمىنصحىرالى گلن-غىزلارنىڭ لالە سىنىدىن

- گۈكۈدبە غالاسى باسلىنىپ آلناندان تاقمىن ۱۱ آى سۇنگرا ياغى ۱۸۸۱-نچى يىلنىڭ ۹-نچى دسامبىرىندە تۈركىمىن تۇپراغىنى بۇلىمىك باراداقى انگلىس استىعمارى قول آستىنداقى ايران بىلن اۇرسىت امپراطورلىغى "آخال" دىين شىرطنانا قول چكىدىلر. بو ائلالاشىق يېزىنگى حالىقنىمۇزنىڭ غارايىشىنىدىن حىيچ حىلى حقوفا ايه بولوب بىلىمز.
- بو شىرط ناما تۈركىمىنلردىن بى حابار غۇل چكىلدى، قول چكىش دابارا يىكجە تۈركىمىن وكىلى-دە غاتناشدۇرئلمادى.
- بوگۇن نە قاجار دولتى بار، نە-دە روس تىزارلارى، شۇنگا گۇرا تۈركىمىن حالىقى نۇنگ تۇپراغىنى بۇلىمىك باراداقى شىرطناما اۈز-اۈزۈدىن ياتدى حاساپلانمالى.
- ايكاً بۇلۇن وىتىنام، يىمن، آلمان يىرلىشدىلر، اۈجە بۇلۇن تۈركىمىن تۇپراغى-دا ھمىشە لىك اۈزنگلىكىدە غالىپ بىلىمز.

۱۸۸۱-نجى يىلئنگ ۹-نجى دسامبرىندە/۱۲۹۹-نجى ھجرى يىلئنگ باش آيى نئنگ ۲۹- ئندا ايران طاراپئندان داشرائ ايشلر وزيرى ميرزا سعيدحان مؤھن الملڪ، اؤرسيت امپراطورلىغى طاراپئندان بولسا يۇرئته بلله نن ايلجى "ايوان زينوويىف"، باسئلئپ آئنان تۆركمن تۇپراغئنى اؤزارالارئندا پايلاشماق و آراچاك بللمك باراداقئ شرطناما غۇل چكيارلر. شئيله دە بو شرطنامانئنگ مادە لارئنى دۇلى يرئنه يئتىرمك اۆچين ۱۸۹۴-نجى يىلئنگ ۹-نجى نوامبرىندە آشغابادا باران ايرانئنگ وكيلى محمدصادق خان امير تومان، روس وكيلىرى بيلن دوشوشئپ، غۇشماچا بير ائلاشئغا غۇل چكيار. ايرانئنگ آرچيو ماترياللارئندا ساقلانئان بو دۇكومئندە ۱۸۸۱-نجى يىلئنگ ۹-نجى دسامبرىندە گلينن ائلاشئق اساسئندا اورسيت بيلن ايران دولئلىرى، تۆركمن تۇپراغئنى شئيله پايلاشيارلار:

۱-نجى مادە

حازار دنگىزى نينگ گۇندوغارئندا ايران-روس آراچاگى شئيله كسگيتلئيار:

"اسغولئ" دان "چاتا" چئلى اترڪ درياسئ آراچاك بللئيار، چاتدان دميرغازئق-گۇندوغارا طاراپ، آراچاگينگ اوغرى سۇنغوداغئ ھم سگرم-داغئندان گچيپ، دميرغازئقدا چۆكگان غالاسئندا "چئدير" آقارئنا بارئپ يئتئار. بو يردن دميرغازئقدا چئدير بيلن سومبار آقارلارئ نئنگ آراسئنداقئ داغلارا دوغورلانئپ، گۇندوغارا طاراپ، شۇل داغلارئ ايزارلاپ، سومبارا اوغروغئپ، سومبار بيلن "آجئ آقبان" آقارئ نئنگ بيرىگيان يرئنه بارئپ يئتئار. بو يردن گۇندوغارا "داينا" متجيدى نينگ حاراباچئلئغئنا چئلى آراچاك، سومبار درياسئ بۇلار. داينادان كۆپت-داغا چئلى ايجرى طاراپ اوزانان بير يۇل آراچاك بلليگيدير.

اول يردن، آراچاك بلليگى "كۆپتداغ" نئنگ يانئ بيلن سئيرئغئپ، گۇنۇرتا-گۇندوغارا طاراپ اوزيار، "گرماب" درە سئنه يئمانكا گۇنۇرتا طاراپا آيلانئپ، "سومبار" بيلن گرماب آراسئنداقئ داغلارئنگ اۇرۇكۆجۇندن گچيپ، گۇنۇرتا-گۇندوغارا طاراپ اوزانئپ، "مە يسنە" و "چوب-بست" بلندليكلرى نينگ اؤستۇندن آشئپ، "رۇباط" نئنگ ۱/۶ كىلومتر دميرغازئغئندا "گرماب" دان "رۇباط" باريان يۇلا بيرىگر. بو يردن آراچاك بلليگى داغلارئنگ اۇرۇكۆجۇندن آشئپ، "دالانچا" داغئ نئنگ اۇرۇكۆجۇندن

حم گچىپ، "خىرآباد" غالاسى نىنگ دىمىرغازنىڭ ئىككىنچى، دىمىرغازنىڭ-گۆندوغاردا گۆك-غايىنىڭ غۇلابىغا يېتىپ، ئۇنداق پۇرۇزە (فىروزە) آقارلارنى نىنگ گۆزباشىغا گۆنۈكدۈرلىپ، ئۇل يىرى، فىروزە ئاۋاسى نىنگ دىمىرغازنىڭ كىرىشى. بۇ يىردىن دىمىرغازنىڭ-گۆندوغاردا آراچا كىلىكى گۆنۈرتالنىڭدا يىرلىش ئاشغابات-پۇرۇزە ئاراسىدا يىرلىش داغلىرىنىڭ ئۈرۈمچۈنە ئوغرىقىدۇرلىرى. آراچا كىلىكى بۇ يىردىن ئاشىپ، گۆندوغاردا طاراپ ئوزاننىپ، "ئاسلاما" داغى نىنگ ئىككىنچى دىمىرغازنىڭ بىلىدىكىدىن گچىپ، گۆنۈرتا-گۆندوغارلىقىدا بۇ داغدىن ئاشىپ، "كىلتە چىنار" ئاۋاسى نىنگ دىمىرغازنىڭدا ئايلىنىپ، زىركوھ يىلىن غىزىل-داغنىڭ چاتلىشىدىن يىرىنە بارىپ يىتىپ. بۇ يىردىن آراچا كىلىكى گۆنۈرتا-گۆندوغارلىقىدا زىركوھ داغى نىنگ ئۈرۈمچۈندىن گچىپ، "بابا-دورماز" آقارنى نىنگ گچىپ، دەرە سىنە بارىپ يىتىپ. بۇ يىردىن بارىپ يىتىدىن سۇنڭ دىمىرغازنىڭدا طاراپ ئوزاننىپ، بابا-دورماز غالاسى گۆندوغارنىڭدا غالماق شىرطى يىلىن، "گۈۋەرس-لىپىل" آراسىداقنى يۇلا بارىپ يىتىپ.

۲-ئىنجى ماددە:

ھەر بىكى دۆلىتىنىڭ بىلىنىش ۋەكىللىرى، يوقاردا آغزالان آراچا كىلىكى بىلىكىلەر ئۈتۈرماق ئۈچىن سىردە بارىپ ئادىل بىلىنىپ گچىلىشى ئالدى نىشانلارنى ئۈتۈردىلەر. بۇ ئىشنىڭ واغىنى ۋە ھەر بىكى دۆلىتىنىڭ كىملىرىنى نىنگ دوشۇشچاق يىرى بىلىدىلى.

۳-ئىنجى ماددە:

گىرماپ ۋە غولغولاپ ئۇبالارنى، تۈركمىنىستان جۆلگە سىنى سۇۋارىيان آقارنىڭ دىمىرغازنىڭدا يىرلىشىدىكىلەر ئۈچىن، ئىران دۆلىتى بىر يىلنىڭ مۇھىتىدە بۇ ئۇبالارنى بۇشالدار. ئىران بۇ مۇھىتىنىڭ ئىچىدە ئۇز رايونلارنى ئالىپ گىدر، روس دۆلىتى بۇشالدىن ئۇبالار تۈركمىنىستان گۆچۈپ كىلىشىنى غاداغان ئادىپ، ئۇل يىردە ھارپى بىنا غورماز.

۴-ئىنجى ماددە:

تۈركمىنىستان سۇۋارىيان پۇرۇزە ۋە بىلىكى آقارلارنىڭ گۆزباشى نىنگ ئىراندا بۇلانى ئۈچىن، ئىران دۆلىتى بۇ آقارلارنىڭ كىرەندىدا تازە ئۇبالارنىڭ بىنا ئادىلمىشىنى غاداغان ئادىپ، ئىران مىدانلارنى كۆپلەتمەن، ئۆزلىرىنىڭ بۇلۇن سۇۋدان كۆپ موقدار ئالماقچىلىقلارنى بۇيۇن ئايار.

۵-ئىنجى ماددە:

تۈركمىنىستان بىلىن خۇراسان ئاراسىدا سۇۋدا مىسىلە سى نىنگ ئۈسكى ئۈچىن ھەر بىكى دۆلىت غاتناو يۇللارنى ئابادلاش ئىشلىرى.

6-نجى مادە:

ىران دۆۋلىتى آستراباد و حۇراسان ولاياتلارنىڭدىن ھەر دۆۋلى باراھىتىگ يورت داشىنا چىقارۇلماغى ئىنىگ اۋنىگۇنى آلمالى، شىيلە-دە ىران چاگىنە دۇشنى تۆركمىنلەر اۋق-ياراغ يىتمىگى نىنىگ اۋنىگۇنى آلمالى. ىران دۆۋلىتى نىنىگ بلان سرحد غاۋوللارنى بو حاقدى اۋرسىت طاراپىندىن گىزلىن ياراغ سۇۋداسىنى ادىان اداملارنىگ اۋنىگۇنى آلماق اوغروندا آچ-آچان حىدما تاشلىق اھلى.

7-نجى مادە:

بو شىرطنامانىگ مادە لارنى نىنىگ دۆلى يىرنە يىتيرىلمىگى و سرحدىنگ غۇلايىندا ياشايان تۆركمىنلرنىگ حىركىلرنى كىترول اھىك اۋچىن، اۋرسىت دۆلىتى، ىران سرحدىنە غاراۋول بللمآگە حاقلندىر. بللنىن وكىللر، باسلىنپ آلنان تۇپراقلاردا آسۋودالغى غۇراماغا ايكى دۆۋلىت طاراپىندىن دۆلى اھتىبارلى دىر.

8-نجى مادە:

قابول ادىلدىن بۆتىن قارارلار و ائلالاشغىنىگ شىرطلىرى اۋز گۆيچۇندە ساقلاىنار.

9-نجى مادە:

بو شىرطناما ايكى نوسغادا يازلىنپ، ايكى دۆۋلىتىنگ وزىرلىرى نىنىگ غۇلى و مۇھىرلى باسلىنپ، اۋرسىت و ىران پاتىشالارنى طاراپىندىن تاصىنقلانار. تاصىنقلانان شىرطناما دۇرت آينىگ-حانا اۋندانام چالتراق واغىدا- تىھراندا ھەر ايكى دۆۋلىتىنگ وزىرلىرى نىنىگ آراسىندا قول چىكماگە تاييارلانار ئى دىكومىنلر بىرە ك- بىرە گە حۇدۇرلر.

تېھران: ۹ دىكابىر ۱۸۸۱ ۲۲ محرم ۱۲۹۹

اىۋان زىنۇۋىف - امضاء

مىرزىا سىعىدخان مۇھىن الملىك - امضاء

بو شىرطنامانىگ ۲-نجى مادە سىنى يىرنە يىتيرمىك اۋچىن ۱۸۸۵-نجى يىلنىگ آپىل آينىندا ايكى دۆۋلىتىگ آراسىندا قوشماچا بىر پىرۇتكىلە غۇل غۇبىلپ، "بابا-دورماز" غالاسى نىنىگ خاراباچىلغىنىدىن تا "اسىغولى" آيلاغىنا چىلى آراچاگە بللىك اۋتورماق اۋچىن ىران طاراپىندىن "سلىمان خان صاحب اخىيار"، اۋرسىت طاراپىندىن بۇلسا پۇلكۇۋىنىك/سرىھىگ "نىكۇلاى كۇرمىن غارابايف" بللىبار. شىيلە-دە "چىكىشلىر" دە غۇل چىكىلن بىر ائلالاشقىدا اترىك درياسى نىنىگ آشاقى آقىمىدىن تا اسىغولى آيلاغىنا چىلى آراچاگە بللىك اۋتورماق اۋچىن اىراندان سرىھىگ-مىھىندى مىرزىالى اشرف خان، روس كۇمىسرىلر بىلن دوشوشىار و آراچاگىنىگ جىنوگرافىك كارتاسى/نقىشە سى ۱:۸۴۰۰۰ مۇچىرىندە چىزىلبار.

آراچاگی كسگیتلمك باراداقی پړوتوكل لارتنگ دۇوامئندا پۇوريزه و "حاسار" ديين يرلرينگ استاتوسئنى بللى اتمك اۇچين ۱۸۹۳-نجى يئلتنگ ۲۷-نجى مايندا تهراندا باش وزير ميرزا على اصغر خان امين السلطان بيلن اۇرسيتينگ دۇلئ انختتيارلئ ايلچيسى "پۇتسۇف" بير ائلاشئغا غۇل چكىليارلر. ائلاشئقدا شو ماده لار يرلشديريليار:

۱-نجى ماده:

ايراننگ پاتئشاسئ اۇزى حم-۵۵ ميرائدۇشئرلى طاراپئندان پۇوريزه اۇباسئنى و ۱۸۸۱-نجى يئلدا ائلاشئلان يرلىرى، آراچاكداكى داغئندان "بيز" درأ چئلى اوزايان تۇپراقلارئ، عاليحضرتلر روس پاتئشاسئنا بريار. شئيله ليك بيلن ۱۸۸۱-نجى يئلدا گلنن ائلاشئغئنگ بو يرلره دگيشلى ماده سئ ياتئرلئپ، بئىلكى ماده لار ال دگريلمأن ساقلانيار.

۲-نجى ماده:

عاليحضرت اۇرسيت پاتئشاسئ اۇزى هم-۵۵ ميرائدۇشئرلى طاراپئندان "حاسار" اۇباسئ حم-۵۵ اۇنونگ تۇورگينداكى "حاسار" و "شيلگان" آقارلارئنى، اۇبانئنگ گۇندوغارئنداقي دگيرمنه چئلى تا اۇبانئنگ ايلرى يۇزۇنداكى "زنگانئ" تۇورگينى ايرانا بريار.

۳-نجى ماده :

* ائلاشئغئنگ بو ماده سئ آذربايجان سرحدينه دگيشلى بۇلانئ اۇچين گئبمديك.

۴-نجى ماده:

ايكى دۇولت طاراپئندان بللن وكيللر "پۇوريزه" و "حاسار" اطرابئ نئنگ آراچاگينى شۇل يرلره بارئپ دۇلئ و دوغرى بللملى، آلمائ يرلىرى آئپ، برملى يرلىرى بريپ، سرحد بلليگينى اۇتورئمالئندئرلار.

۵-نجى ماده:

۱۸۸۱-نجى يئلتنگ ۹-نچئ دسامبريندن، گۇندوغارا طاراپ، باسئلئپ آلانان تۇپراقلارئنگ روس-ايران آراچاگى شئيله كسگيتليار:

آراچاك بلليگى بابا-دورمازدان، زيركوه داغئنگ اۇركۇجۇندن گچيپ، گۇنۇرتا-گۇندوغاردا خيراآباد اۇباسئنا گۇنۇكدۇرليپ، اۇنگا يتمأنكا، "دورون" دره سى نينگ چپ كئارئندان گچيپ، "مير" غالاسئ نئنگ غايرا يۇزۇندن آيلانئپ، دورون آقارئ نئنگ ساغ يانئنى سيرئپ، گۇكلنگ و شۇر-غالا اۇبالارئندان گچيپ، غايراق آيلانئپ، لطف-آبادئنگ آشاق و غايرا طاراپئندان و "كۇرن" اۇباسئنئنگ ايلرى يۇزۇندن آيلانيار. سۇنگ، گۇنۇرتا-گۇندوغاردا شيلگان اۇباسئنى آيلانئپ، گۇنۇرتالتقدا، شيلگان

و "مانه" اۇبالارنى نىنگ اۇرتاستىندان گىچىپ، "خۇش آبه" بلندىلىكلرىنە چىلى دۇوام ادىپ، شىلگان اۇباسى نىنگ داشىندان آيلانىار. آراچاك بللىگى بو ىردە شىبلە كسىگىتلىنپار: اىلكى حاسار-شىلگان آقارلارنى نىنگ غىزالارنىندان گىچىپ، سۇنگ شۇل آقارلارنىنگ سۇل كىنارنى بارىپ بىتىپ، گۇنۇرتا-گۇنۇرتادا اولى گۇدىگىنگ آراسى بىلن گۇنۇرتالىقدا زىنگانلى چاينىنا يىتىشىار و اوندان گىچىپ، "غۇزغان" اۇباسىندان، گۇنۇرتا-گۇندوغارا طاراپ چىكىلىار، "انك" اۇبالارنى نىنگ اىنگ اىلىرى طاراپىندان آيلانىپ، "تىجن" درە سىنە طاراپ اوزانىار، سۇنگ سرحد بللىگى گۇندوغاردا تىجن درە سىندىن، گۇنۇرتالىغا آيلانىپ، "غۇوشوت" غالىسى نىنگ حارابالىغىندىن، تىجن درىاستىنا بارىپ يىتىار و اۇل ىردىن اۇوغانىستاننىنگ سرحدى بۇلان "ذولفقارا" بارىپ يىتىار. آغزالان ىرلر آلنىپ، ىرلىندىن سۇنگ، اىكى دۇولتىنىنگ كۇمىسىرلىرى آراچاگە بارىپ سرحد بللىكلرىنى اۇتوردارلار.

6-نجى مادە:

شو ائلاشىغىنا اىكى دۇولتىنىنگ وزىرلىرى غۇل چىكىندىن، تا بىر ىنلا چىلى، ايران-روس دۇولتىلىرى پۇورىزە و حاسار اۇبالارنى نىنگ اىلاتىنى بۇشادىپ، اۇلارنى دىگىشلى بۇلان بوردا برر. هر اىكى دۇولت آغزالان اۇبالاردا حارىبى غالالار بنا اھلى دال و اۇل ىرلرە تۇركىمن گۇچۇرۇپ گىتىرملى دال.

بو ائلاشىغى غۇل غۇيلاندىن سۇنگ، ايران طاراپىندان محمدىدىق خان امىر نظام، امىر تۆمىن، روس وكىللىرى بىلن اىشلىشماگە بللىنپار و شرطنامانى دۇلۇ دۇشۇمكى اۋچىن ۱۹۸۴-نجى ىلنىنگ ژانوىە آينىدا "حاسار" اۇباسىندا بىر پىرۇتكلا غۇل چىكىارلر.

شىبلە-دە غۇل چىكىلن "حاسار" پىرۇتكلى نىنگ ائىزىندان اىكى سانى ائلاشىغى غۇل چىكىلىار، اۇلارنىنگ بىرىنجىسى آشغاباتدا ۱۸۹۴-نجى ىلنىنگ ۸-نجى نۇبايرىندە، ۲-نجى بۇلسا شۇل ىلنىنگ ۹-نجى نۇمايرىندە.

ايرانلى تارىخچىلار، شرطنامە باغلاشنىلان ماحالى روسلارنىنگ ايرانى طاراپىنى آلداداندىقلارىنى اۇنگە سۇرىارلر. اۇلارنىنگ ايتىماقلارىنا گۇرا، گۇيا روسلار اترك آقارنى نىنگ ىرىنە بىرآز گۇنۇرتالىقدا ىرلىشىان "موسى خان" آقارنى سرحد كۇمىسىرلىرىنە گۇركىزىمىشلىر. اساسان سرحد مىسئلە سىنىنىنگ چۇزۇلمدىك مادە لارنى سۇنگىنى دۇوۇرلرە چىلى دۇوام ادىپ گلدى.

• **آراچاك كسگيتلندن سۇنگ تۆركمىلرنگ حال-ياغداينا ستين**

آراچاك كسگيتلنپ، سرحد قارايىل خانالار اوتوردئاندىن سۇنگ، تۆركمىلرنگ دورموشئندا بىر تۇپار غاراشئلمادئق ياغداى يۆزه چئقئار. تۆركمن سالغئدئنه گۆز دىكن ايران دؤولتى، ترك-گۆرگن تۆركمىلرى، حاتا اؤرسىده تابىن ادىلنلرى-دە اؤز راباتئ حاساپلايار. تۆركمىلر ئىلئنگ 6 آئىئى اترگىنگ غايراسئندا غئشلاپ، غالان 6 آئىئى بۇلسا گۆرگندە يايلايردئلار. روس سرحد كۆمىسسارئ نئنگ تاصئئقلايشئ يالى: «بىز بو يرلرى باسئپ آلماغمئزدان اۇنگم بئىله گۆچۆپ، غۇمالار بۇلئاردئ...آراچاك كسگيتلئندن سۇنگ اۇلار ائىكى دؤولته سالغئت تۇلمئ بۇلدولار، تۆركمىلر ائىكى يورده تابئىن ادىلدى، بو ياغداى اۇلارئنگ اقتصادى-سۇسىال دورموشئنا آغر اورغئ بۇلدى. بئىله بۇلؤنشئك اؤرسىتئنگ باحبىدئنه بۇلۇپ بىلمز دىبب گومان ادىلئار، سبابئ تۆركمىلر اؤز اركىنلىگىنى غازاغماق اوغروندا آياغا غالئپ هر ائىكى دؤولته-دە سالغئت تۇلمكدن بۇيون غاچئئپ بىلرلر» (ايران تۆركمىلرى، بى بى رابعه لوگاشوا- نشر آهنگ تهرآن)

آراچاگىنگ كئتلى گۆچلئندىرلئدىن سۇنگ تۆركمىلرنگ آراسئندا اۇزالدان گلبان سۇودا-ساتئق غاناشغئندا-دا آغر ظاربا اورولئار. اۇنگلر بالقان تۆركمىلرى كۆمؤشدا و حوجانپسە گلبپ چاى، قند، تۆبى، اوون، نىبئ، ماتا... ساتئق آلباردئلار، گۆمروك تۆلگىلرى يۇقدئ، يۇنه تىكئتكلى سىم چكىلپ، گۆمروك پست لارئ دؤره دىلئدىن سۇنگرا خرىد ماللارا سالغئت تۇلمئ ادىلئار .

تۆركمىلرنگ آراچاگى اسگرمه ياندىگىنى گۆرن هر ائىكى دؤولت چارائى غوتارئپ، مالدارلارئنگ اترگىنگ ائىكى يانئنا ادبان يايلاغ-غئشلاغ گۆچلرى اۆچىن "ياغئ اولوم"، "كؤنه كسىر"، "غئزئل امام"، "چات"، "سۇنگوداغئ"، "كؤودان"، "قاقا"، "بؤورىزه" و "خئوا-آباد يالى" يرلرده گچله نۇقاتلارئنى دۇردىارلر.

ایران دۆولتى، ماشادا بارىان روس-تۆركمەن خرىدلارنا آغتر گىمرك سالغىت بلله يار. "قاقا" سرحد پىستى ئىننگ كۇمىسرى يۇزباشى "سىدنناظر حالتق اوف" ئىننگ بللمىكىنه گۇرا، «ايرانلار ۱۸۸۴-نجى يىلدا تۆركمىلرىنك بىر بىر خرىد مالى ئىننگ ۲۰-دەن بىر باحاستنى سالغىت حۇكمۇندە آلباردى؛ سىغئوردان ۴۰ كۇپك، غۇبوندان ۱۰ كۇپك، يىلقلندان ۵ غئان (۲ روبل)، تاي دان ۱۰ غئان، يۇپك و يۇنگ مانالارنىندان ۴۰-دان بىر باسنىئى سالغىت حۇكمۇندە آلباردلار. سالغىتلارنىنگ موقدارنىئى دىركز و كلات ئىنگ حاكىملىرى كىسكىتلىياردیلر» (لوگاشوا شول یر)

أورسیت سرحد قاراوللارئ بۇلسا غىشللق اۆچىن بالقان طاراپا ایدىلییان سۇرى غۇبۇنلاردان "پاچ" آلباردلار، هر ۱۰۰ غۇبۇندان ۵ روبل، پولئ بۇلمادئقلاردان اىكى غۇبون آلئىباردئ. قاراوللارنىنگ اساسئى آلدالارئ تۆركمىلرىنك كۇپ موقداردا اۇق-ياراغ كچىرمىكى نىنگ اۇنگۇنى املقدان عبارادئ. (شول وقت اۇزۇنكى غۇراماغا ياراغ داشلماغىتا روغصات برىلیدرى)

آراچاك كىسكىتلەندىن سۇنگ هر اىكى دۇولتىنك، تۆركمىلرىنك غارىشنىستا آلئپ بارىان اوزالقى ظالئم سىياساتلارئ دۇپىلى اۇزگرىپ، حاصام آرتىيار. أورسیت دۇولتى اۇز قانونلارنى عامالا آشئرئپ، اساسئى آلداسئى كۆمۇرك پۇستلارئ ئىننگ خرىد ماللاردئر، مال سۇرۇلرىندىن پاچ-سالغىت يىغناماق بۇلىار. بو ياغداى كۇپ سانلى تۆركمىلرىنك اۇرسیت طاراپىندىن غاچئپ، اترك-كۆرگن تۆركمىلرى نىنگ آراسنىدا یرلشماگە آلئپ گلدى. ۱۸۹۸-نجى يىلداقئ بىر راپۇرتا شئىله دىیلیار:

«غازئ-غالادان ۲۰ سانئ سردار اۇز تىرده شلرى بىلن ماشادا گلدىلر، ۱۵۰۰ اۇپلى يۇموتدئر كۆكلنگ تۆركمىلرى بۇلسا كۆچماگە تاييار. روس سرحد كۇمىسرى ئىننگ ۱۹۰۰-نجى يىلدا مألیم اتمكىنه گۇرا، جافاربابلار اترگە كۆچماگە غاتئ ھۇوسلى، شو يىلدا ۶۰ اۇپلى جافارباى اترگە كۆچدى. اولارنىنگ كۆچمگىندە آستراباد حاكىمى نىنگ بىزىنگ يۇره دىیان قانونلارمىزنىنگ غارىشنىستا يىرادىان پروطاكاندارئ تائىرلى رۇل اۇنيايار.» (ايراننىنگ اسناد مىلى مركزى نىنگ دكومنتلرىندىن)

شىللىك بىلن تۆركمىنىستاندا ياشايان تۆركمىلر اۇرستە تابئىن بۇلماغىنئى ايسله مان، پۇرصادان پئىدالانئپ، اترگە طاراپ كۆچيارلر. بو تۆركمىلر ايران چاكىندە-دە دۇرلى ظلم لاردان اماندا دألدىلر. ايران حۇكۇمتى روسلار بىلن بىللىككە آلئپ باران اۇرتاق سئىاسائى اساسنىدا تۆركمىلرى حۇرلاپ باشلايارلار. ايراننىنگ پاتشاسئى ناصرالدىن شاه روسلارنىنگ كۆكدپە داكى نىنگىشنىنى!! غوتلاپ اولارا غوتلاغ تلگراف ھم- دە يۇرئتە ابلچىسبىنى پطربورگە يۇللاپدى.

آراچاك كىسكىتلەندىن سۇنگ، ايران دۇولتى اترك-كۆرگن تۆركمىلرى دۇلئ بۇيون اكدىرىك اۆچىن اولاننىگ اۇستۇنە قشون سۇريار. تۆركمىلر ۱۸۸۱-نجى يىلدىن سۇنگ رسىمى تايىدان ايراننىنگ رايائتى حاسابلانسالار-دا، ھىچ بىر پارس ئىنگ، بۇىنى يۇپسىز، غۇلئ باغىستز تۆركمىن تۇپراغىندىن كچىن دألدىر" دىيىپ بۇيىسانيارلار.

۲۰-نجى عصرىنىڭ باشلانغاندا تۈرك-گۈزگن تۈركمىنلىرى ارگىنلىك غازىماق اوغروندا آياغا غايلارلار.
اۇلارنىڭ غۇزغالانگىنى باسۇپ ياتىرماق اۆچىن استراباد حاكىمى تۈركمىن تىرە-طاىپلارنى نىنگى
آراستىدا غۇزالانلق سالىار. آتابايلار، جافاربايلار، يۇموتلار، گۈلكىنگلەر غارشى اۆچۈكىدىرلىيار. جافار-
بايلار حاجى محمد پانىگ، آتابايلار بۇلسا ۱۹۸۰-نجى يىلدا بالقاندىن ارگە گۇچۇپ گلن موسى حان
يۇلباشچىلىق ادىاردى. بو جنجلرە سۇنگلار ايكى طاراپنىڭ آخونلارنى-دا غۇشولۇپ، "يدى آتاباينى
اۇلدۇرن جافارباينىڭ" يا-۱۵ ترسىنە "يدى جافارباينى اۇلدۇرن آتاباينىڭ" گۇنى جىنتە گىتچكىدىگىنى
واغىظ ادىارلر.

اۇرسىتىنىڭ استرابادقا كىسولنى نىنگى تاصىتقلاماغىنا گۇرا ايران دۇولتى كۇپ يىللاردان بارى
تۈركمىنلرنىڭ اۆستۇندىن حۇكمۇنى يۇردىپ بىلمان گلىار. تهرانتىڭ فرمانلارنى دىنگە غارا-سواو چىلى
يۇرە يار، اۇندان غايرادا چىچ كىم حاكىمىنىڭ فرمانىنا غولاق آسمايار.

استرابادنىڭ حاكىمى سۇوغات-سراي بىلن كآبىر تۈركمىن حان-بگلىرىنى اۇز طاراپىنا چىكماگە
سىنانىشيار، سالغىندان بۇشاماق، يىغىنانان سالغىنلاردان پاى برىمك و باشغا سراپايلار بىلن تۈركمىن
حان-بگلىرىنى اۇزۇنە باقنا اىمگى باشاريار. كۆمىت غاوتۇدا روس-ايران كىمىسيون اداراسى غوربايلار.
روسلارنىڭ بو يرلىرى برى كىتول اىمگى نىتىجە سىندە، ايران حۇكۇمىتى تۈركمىن تۇپراغىندا تلگراف و
گىمرك ادارالارنى غوربايلار، عىسگرلىرىنى يرلىشىدىيار. دۇران بو ياغدايدان پىدالاننىپ بارىپ ۱۰۰
يىلدىن بارى هىچ بىر استراباد حاكىمى نىنگى آياغى تىمدىك گۇزگن چۇلگىسىنە اىلكىنچى گزك آياق
باسان حاكىم عمىددولە، باشدا گۈلكىنگلىرى حۇرلايار و اۇلاردان سالغىنى يىغىنايار. ۱۹۰۳-نجى يىلدا
تۈركمىنلر حۇجانپىسدە بنا ادىلن گىمرك حاننى يىقىلارلار. آياغا غالان تۈركمىن حالىق نىنگى بو حركىتى
نىنگى اۇنگۇنى آلىپ، اۇلارنى ازىپ حۇرلاماق اۆچىن هم روس-دە ايران دۇولتلىرى تازە قارار
قابول ادىارلر. اۇرسىتىنىڭ تهراندقا اىلچىسى طاراپىندىن بىر برمان يارادىلىپ، ايران دۇولتىنە
غارشى گۇرشن تۈركمىنلرنىڭ سرحىدىن آشىپ بالقانا گىتمىگى نىنگى اۇنگۇنى نىنگى آلىنچاقدىغى
بىلدىرلىيار.

كۆمىت غاوتۇدا يرلىشن روس قشونى نىنگى تائىرى و ياردامى آستىندا، استراباد حاكىمى نىنگى
تۈركمىن تۇپراغىندا ايش آلىپ بارماغىنا يۇل آچىلار، دورا-بارا پارس حۇجانلىغى، داىخانلارنى تۈركمىن
تۇپراغىنا گۇچۇرلۇپ گىتيرلىيار.

۱۹۰۵-نجى يىلدا اۇرسىتداكى كۇنىستىتوسىيۇن/مشروطه انقلابى نىتىجە سىندە ايراندا حم مىلى آزاد
ادىش حركىتلر باشلانبار. ۱۹۰۶-نجى يىلنىڭ ۹-نچى سىتامىرىندە ايراننىڭ پاتىشاسى محمدعلى شاه
يورىدە مجلس و سايلو قانونىنا غۇل چىكار. اما بىراز سۇنگرا اىلكىنچى مجلسىنىڭ ماصلاحاتى
گچىپ دورقا اۇنى تۇپ اوقۇنا توتىار. يورىدە دىكتاتور رۇبىم دۇرتمىگى اىسلە يان شاه، حالقنىڭ
غاحار-غاضابىنا چىدامان يوردى ترك ادىار. ۱۹۱۱-نجى يىلنىڭ سىتامىرىندە عمەلە گلن ياغدايدان
پىدالاننىپ، الدن برن تاجىنى غايتارنىپ آلماق اىسلىان محمدعلىشاه، غىسسانان واقتلارنى تۈركمىنلرە

سئىغان اۇزۇلۇقى قاجار شالارنى يالى، كۆمۈشدەپە گلىيار و تۈركمىنلەردىن خاراي سۇبارا. اما نه تۈركمىن خان-بىگلىرىنىڭ ياردامى، نه-دە داشارنى يورتلەرنىڭ ياردامى دىكتاتورى غوتارنىپ بىلمە بار.

۱۹۱۶-نجى يىلداق ۱-نجى جهان اورشى دۇورۇندە، ايراننىڭ دىمىرغازنىق ولاياتلارنى روسلار طارابىندىن باسلىپ آلتىنبار. يرلى حاكىمىتلەرنىڭ گۆيچ-قوواتدان غاچماغىندىن پنىدالانان تۈركمىنلەر آچىق غۇزغالانگ تورزوپ، اۈز-اركىنلىگىنى ائغلان ادبارلار. اۇرس سىباحاتچىسى "گ.ف.چىرىكىن" ۱۹۱۶-نجى يىلدا اترك-گۆرگن تۈركمىنلىرى نىنگ آراستىدا بۇلۇپ، اۇلارنىڭ اۈز-اركىنلىگىنى ائغلان اندىگىنى و ايرانا سالغىت تۆلمە ياندىكىلىرىنى پىرپورگە خىر برىار.

۱۹۱۶-نجى يىلنىڭ ۲۵-نجى ژوئن آيىندا روس تزارى اورش اۈچىن عسىگر يىغنامالى دىين پىرمانىنى جار ادبار، شۇنگا گۇرا ۱۹-۲۴ ياش آرارلارنىداق بۆتىن تۈركىستانلى بىگىتلەرنىڭ سۇوش مىدانىنا گىتملى دىگى جار ادبارلار. بو پىرمانا غارشى تۈركمىنلەر آياغا غالىبارلار. تۈركمىنستاندان ۱۵ مۇنگ آدم شۇل ساندىن مارتىدان ۵ مۇنگ، تىچىدىن ۲۳۰۰، آشغابادتان ۲۵۰۰، شاغادامدان ۱۹۶۰ و مانىغىشلاقدان ۳۲۴۰ آدم سۇوشە چاغرتىلار. تۈركمىنلەر بو پىرمانا غولاق آسمان روس حۇكۆمتىنە غارشى آياغا غالىبارلار. شۇل يىلنىڭ ۱۵ و ۱۶-نجى آوگوست آيىندا اترك تۈركمىنلىرى چكىشلەردە يرلىش «غورىان گۆز» خارىپى قارگاھىنە ھىچۆم ادبارلار. تۈركمىنلەر گۆيچ بىلەن عسىگر يىغناماقچى بۇلىان روس خارىبىلارنى اۇقا توتىبارلار، ۲ روس عسىگرى اۇلۇپ، ۳ سى يارالانىبار. تۈركمىنلەر چكىشلىرىنىڭ تلفۇن سىملىرىنى كسىبارلار. بو واقىعادان سۇنگ روسلارنىڭ ھىچۆمى آرتىبار، ۲ مۇنگە غۇلى تۈركمىن حۇجالغىنى اتركە گۆچمآگە مەجبور بۇلىبار.

۱۹۰۷-نجى يىلدىن بارى روس دۇولتى ادىل اورتا آسىداقنى يالى اترك-گۆرگندە-دە روس كۇلۇبىلارنىڭ/اوبالارنى دۇرتىمك ماقصدى بىلەن اۇرسىتىدىن، ولىگادان و دىمىرغازنىق قىقازدان گۆرگن-غارا سوو آرالغىنىداقنى مس-ملە تۇپراقلى اكران يرلەر دايحانلارنى گۆچۆرۆپ گىنرىبار و اۇلارنى بۇلايماغنى آحتىمال تۈركمىنلەرنىڭ ھىچۆملەردىن غۇراماق ماقصدى بىلەن آستابادتاقنى و كۆمت قاوتزداقنى خارىپى بىرىلىكلەرنىدىن پىدالاماغنى گۆز اۇنگۆنە توتىبار. ۱۹۱۴-نجى يىلدا اترك-گۆرگنە ۲ مۇنگ، آستاباد اطرابىنا بۇلسا ۲۰۰ اۇيلى روس مالغانلى گۆچۆرۆلىپ گىنرىبارلار. گىرال لاورۇف-نىڭ بىلمىگىنە گۇرا دىنگە ۱۹۱۳-نجى يىلدا ۷۰۰ سانى مالغانلى گىنرىلىپدىر.

گۆچۆرۆلىپ گىنرىلەر روسلار دورا-بارا تۈركمىنلەرنىڭ اكران يرلىرىنە گۆز دىكىبارلار. مونگا چىندام ادىپ بىلمىدىك تۈركمىنلەر روسلار غارشى غۇزغالانگ توروزىبارلار. تۈركمىنلەر باشتوتانلىق ادن باباقلىچ، شىخى خان دۆبە جى، اسن خان، مرگن آرچىن داغى روسلار غارشى دىش-دەنراق بۇلۇپ گۆرشبارلار، روسلارنىڭ خارىپى بازالارنى، قارگاھلىرىنە و ادارالارنى اغتر ضاربا اورىبارلار، خارىپى كروۋنلەرنى تالايبارلار.

گۆرگن تۈركمىنلىرى نىنگ غۇزغالانگنى مۇوچ آلىبار. بالقان تۈركمىنلىرى و گۆكلىنگلەر- دە يموت غۇزغالانگىچىنلار ياردام برىبارلار. غۇزغالانگنى باسنىپ ياتىماق اۈچىن روس گىرال وۇلكۇۋنىكۇف

۱۹۱۶-نجى يىلنىڭ دسامبىرىدە آغىر ياراغلى ۶ اولى غۇشون توپارىنى، شىيلە-۵۵ ۱۵ آتلى ئۇپار دان عبارات غۇشونا گىرال مادىتۇفۇ باش ادېپ، رحىمسىزلىك بىلن تۆركمىلرنىڭ اۆستۈنە چۆزدۈرپار. كۇپ سانى تۆركمىنى غىربارلار، مال-غارالارنى تالايارىار، يورتلارنى اۇت برىليار. بو ياغدايا ايران حۇكۇمى ئوماشاكۇر بۇلۇپ، غارشلىق گۇركۇزمە يار، ترسىنە اۇرسلارنىڭ، اۆزلىرىنى تۆركمىلردن غۇرانى! اۆچىن بگىبارلر. تهران اۆز راياتلارنى دىيىپ گرك ماحالى سالغىت يىغنايان تۆركمىن حالقىنى روسلاردان غۇرامپار.

۱۹۱۷-نجى يىلدا اۇرسىتدە بۇلشويكلر حاكىمىتى اله گچىربارلر. ير يۆزۈندە عادىل دۆزگۇن غورجادىقلارنى جار ادن بۇلشويكلر-۵۵ ادىل تزارلار يالى باسبالىقلىق سىياساتى اۆبتىماتى شۇل بۇلشونا دووام اتدىارلر. اولار-۱۵ حالقىمىزنىڭ باشتىدان بلا بۇلۇپ اينن اراجاك باراداقى ائلالاشغىنى ائقرار ادبارلر. بۇلشويكلر، آيرا دۇشۇرلن حالقىمىزنىڭ آجى ائقبالى بارادا كلام اغىز سۆز اتمە يارلر، ترسىنە ۱۹۲۱-نجى يىلنىڭ ۲۶-نجى فورالنىدا مسكودە ايران حكومتى بىلن دۇستلوقلى تازە ائلالاشغى غۇل چكىارلر. بو ائلالاشغىغا ايران طاراپىندان ائقبالى خان مشاور الملك، اۇرسىت طاراپىندان گىئورگى و.چىچرىن و م.غاراحان غۇل چكىارلر. گلنن ائلالاشقىلر نىچە سىندە سرحد پرابلماسى يىئە- دە چىنلاقى مسئلا اۇورۇلبار و اولارنى چۆزمك اۆچىن بىرناچە پىرۇتكە-۱۵ غۇل غۇبولىار. باغلاشلان بو شىرطناماننىڭ ايكى سانى مەم مادە سى شىيلە:

۳-نجى مادە:

هر ايكى دۆولت ۱۸۸۱-نجى يىلدا گلنن اراجاك ائلالاشغىنى دۇلى ائقرار ادبار. شوروى دۆولتى تزارلارنىڭ باسبالىقلىق سىياساتىنى رد ادپانلىگى اۆچىن اۇلارنىڭ باسپ اآن حازار دىگىزىندكى آشرادا و بىلىكى اءالارنى ايران دۆولتىنە غايدىپ برپار. شىيلە-۵۵ ۱۸۹۳-نجى يىلنىڭ ۲۸-نجى ماى آينىداقنى ائلالاشغىندا اۇرسىتە برىلن پۇورىزە و اۇنونگ تۆورگىندكى يرلر ايرانا غايتارلىبار. ايران دۆولتى كۇنە ساراغىت و اۇنونگ ياننىداقنى آقارلاردىر اكرانچىللىق يرلرنىڭ، اۇرسىتىنىڭ اركىندە دورماغىنا راضىللىق برپار. هر ايكى دۆولت اترك و سرحد ياقاسىنداقنى بىلىكى آقارلارنىڭ سولارنىندان دىگ درجە دە پىئىدالانارلار.

۱۱-نجى مادە:

ايران-اۇرسىت اراسىندا بارىپ ۱۸۱۳-نجى يىلدا باغلاشلان «گۇلۇستان» ائلالاشغى ساسىندا ايراننىڭ حارىب گامىلرى حازار دىگىزىنە گىرمىگى غاداغان ادبلىيدى. شوروى بو ائلالاشغى يازغارىپ، اۇنى رد ادبار و مۇندان سۇنگرا هر ايكى دۆولتىنىڭ گامىلرى نىڭ اۆز بايداقلارنى آستىندا حازار دىگىزىندە غاتنامالىدىغىنى ائقرار ادبار.

سرحد ياقاسىنداقنى آقار سولارنىندان نادرچە دە پىئىدالاماغى باراداقنى شىرطناما ۱۹۳۶-نجى يىلنىڭ ۲۰-نجى فورالنىدا ايراننىڭ وكىللىرى احمد معظمى، حمىد سىياح، احمد خان معصوم خانى، شوروى

نينگ وكىللىرى آلكساندر فنۇدروويچ، ايوان آريستوويچ گرمان بيلن شو آشاقداقنى ائلاشتىغا غۇل غۇبىيارلار:

آ: تىن آقارنى نىنگ سوئى ۱۰-ھ بۇلنۇپ، ۷ بۇلگىندىن شوروى، ۳ بۇلگىندىن ايران پىئىدالامالى؛
ب: چاچە آقارنى نىنگ سوووندىن ايكى طاراپ دىنگ پىئىدالامالى؛
ج: مائە (اۇزالقى آدى غارا تىكىن) سوووندىن دىنگ پىئىدالامالى؛
د: كلتە چاي (شنىفت)، ارچىنگان، لايىن-سوو آقارلارنىدا دىنگ پىئىدالامالى؛
ھ: غۇزغان چاي (شرىنگانلو) آقارنى نىنگ سوئى ۵-ھ بۇلنۇپ، ۳ بۇلە گىندىن شوروى، ۲ بۇلگىندىن ايران پىئىدالامالى؛
و: چىندىر و سومبار، شىغولان سوئى و داينا چىشمە لرى آقارلارنىدىن دىنگ حايترلامالى؛
ز: پۇورىزە آقارنىدىن پۇورىزە اۇباسى پىئىدالامالى؛
ح: اترك آقارنىدىن دىنگ پىئىدالامالى.

بىللىنن آراچاگلردىر سرحىد قاراووللارنى، بىر كىتوللار حالىقمتىزنى غىتىپ ساقلاپ باشارمادى.
۱۹۱۷-۱۹۲۴ نىچى يىللار آراسىندا تۇركمىنىستاندا بىلشويك استالىنىچىلىك دۇزگۇنىنە غارشى بۇلانلار، سۇنگ بۇلسا قالىحۇز غورولشىغى يىللارنىدا، تۇپار-تۇپار، آراچاگى بۇوسۇپ، ايراندا، اۇوغانىستاندا ياشايان دوغانلارنى نىنگ آراسىنا سىغىنىدىلار. بو حرىكتلر ۱۹۴۵-نىچى يىللار چىلى دۇوام ائدى.

۱۹۱۷-۱۹۲۵ نىچى يىللار آلارلارنىدا ايرانلى تۇركمىنلر اۋز-اركىنلىك اوغروندا دىش-دئىرقا بۇلۇپ، ماركىزى حۇكۇمتە غارشى غۇزغالانگ گۇتريارلر. غۇزغالانگا باشتوتاللىق ادن عثمان-آخون، احدى تۇركمىن تىرە لرىنى بىرىكىدىمگى باشارنىپ، ۱۹۲۴-نىچى يىلنىڭ ۲۰-نىچى ماينىدا اركىن تۇركمىن جىمهورىتىنى غورماغى اونكارىار. ائرضا حان ايراننىڭ باش وزىرى و غۇشون باشلىغى حۇكۇمىندە ۱۹۲۵-نىچى يىلنىڭ اكتوبرىندە/آبان تۇركمىنصأحرانى باسنىپ آلبار، اۇبالار اۇدانبار، اۆلكە دە غان چايقالبار. كۇپ سانلى تۇركمىنلر سرحىدىن آشنىپ، غارنى-غالا، غۇزل-اترگە، اسىغولا سىغىنىارلار.

۱۹۳۶-نىچى يىلدا ايراننىڭ سرحىد قاراووللارنى، تۇركمىنصأحرادان كۇپ ايلات آچلىق-حورلوق سبأپلى، تۇركمىنىستانا سىغىنىانلارنى حاقتىدا تهرانا خىر برىيدىر.

آراچاگىنىڭ ايكى طارابىندا اۇتوران تۇركمىنلر ۱۹۳۷-نىچى يىللار چىلى غاتاشنىپ بىلىيدىرلر. آشغاباتدا ياشايان ياشولى مىدىسىن علم لارنىڭ دۇكتورى عبدالرحمان عبداللا اوغلى آخوندۇف(رجب آخوننىڭ آغىغى) بىر دوشوشىقىدا مانگا بو بارادا شىبلە گۇزۇنگ برىيدى: "سۇنگىنى گزك ۱۹۳۷-نىچى يىلدا آتام رجب آخوننىڭ آرادان چىققاننىنى اشىدىپ، كۆمۇش-دپا گىتىدىك، شۇل واغىتىلار سرحىدىڭ ايكى ياننىداقنى غاراووللار اليمىزە بىر بۇلجىك كاغاذ برىپ، شۇل روغىصات حاط بىلن گىلپ، گىدردىك."

آراچاگینگ ایکی یانئندا یاشایان تۆرکمن تۇپراغئندا دۆرلی سیاسی واقعالار سبأپلی برک کنترۇل ادیپ، دوغانئ، دوغاندان آیرا سالیارلار. ایراندا غورلان و کومونستیك ایدئولوگیا غولوق ادیان "توده حزبی" حاطارئنا غۇشلوپ، تۆرکمنلرینگ حاقلارئ نئنگ غورأغئنا چئقان تۆرکمن آکتیویستلر، ۱۹۴۹-نجی ییللاردا بو پارتیا محمدرضاشاه طاراپئندان غاداغان ادیلئند سونگ، بو آکتیویستلر ایزارلانئپ باشلاندى، شوندا اۇنلارچا تۆرکمن سیاسی آکتیویستی/فعالی، اۆز بالا-چاغلارئنا تاشلاپ، تۆرکمنیستانا قاچپ-آتماغا مجبور بولدولار. مرکزی حۆكۆمت بو یاغدايئ گۆز-اۇنگۆنه آئپ، تۆرکمن تۇپراغئندا برک حاربئ دۆرگۆن گیریزدی، اَدیم-اَدیم ژاندارما پستلارئنى قوردی. حاتا سرحد یاقاسئنداقئ زیارت جایلاردئر، اۇبالارا بارماق اۆچین ژاندارمادان یۆریتنه حاط آئپ، بارچاق اۇیۆنگ ایه سی بۇلسا گلچک آدملارئنگ آدلارئنى یرلی ژاندارما بیلدیرملى بۇلدولار.

تۆرکمنیستان جمهوریتینده استالین ئنگ آئپ باران غانئی ترور سیاساتئ آستئندا حالقئمزنا آغئر ظلملار ادیلدی. حالقئمزئنگ وپائی اوغوللارئ غایغئسئر آتابی دئر ندریای آیتاک لار آتئلپ اۇلدۆرۆلدى، تۇپار-تۇپار تۆرکمنلر زندانا دئقئلدئ یا-دا سۆرگۆن ادیلدی، ملی بایلئغئمز تالاندئ، تاریخ یادیگأرلیکلریمیز، زیارت جایلاردئر اۇوؤلیاچئلئقلار یئقئلدئ، سرحد یاقاسئنداقئ اۇبالار بۇشادئلئلپ، ویرانا اۇورۆلدى، روسلاشدئرما سیاساتئ آستئندا انه دیلیمیز و ملی مدنیتیمیزه آغئر ضاربالار اورولدى.

دوغانئ، دوغاندان جودا ائمک سیاساتئ تارئخئمزئنگ اینگ آجئ ساحیپلارئندان بیریدئر. آراغاتئاشق کسپلئند سۇنگ كۆپ سانلی تراژیک، غایغئلی- غوصالی واقعالار یۆزه چئقدی. یاش گلینلر یان یۇلدشلائرئندان، كۆرپه چاغلار، نرسسه بالالار انه-آتالارئندان جدا دۆشۆرلپ، اولارینگ مهربندن محروم بۇلۇپ، اۇلیانچألر زارئینلاپ گچدیلر، انه-آتا، آیال دوغان، ارکک دوغان بیرى-بیرى نینگ دیدارئنا حاسرات غالدئلار. اسغولئدا، ایرانئنگ گۆرگن رادیوسئندان اۇز حۇسارلارئ نئنگ آدلارئنى اشیدر اۇی ادیپ، اۇلۆنچألر رادیوئنى دینگلاپ اۇمۆر گچیرنلرینگ بولاندئغئنى اشیدیمده اگنیم سئلادی. غئلئل-اترکده، آراچاگینگ ایران طاراپئندا، داشلى-بوروندا اۇلن دوغانئ نئنگ جایلانئپ دورانئنى گۆزى بیلن گۆرۆپ، اما یاسا بارئپ بیلمانئى اۆچین ایجی-باغرى غان بۇلۇپ تۆتآپ غالانى دیریسینگمى، جرگلانئنگ سرحد یاقاسئنداقئ اۇبالاردا، اۇراق اورلۇپ یۇرن ماحالئ، روس سرحد غارووللارئ دۆشۆمز یالئ آیدئم-غوشغى بیلن دوغان-غارئنداش بیرى-بیرلری نینگ آدلارئنى توتۇپ "پئلان آغام اۇلۆمى، دیرى، دیرى بولسا سلام آیتغئ..." دئیپ حابار آئشمالئ دیریسینگمى، حۇجانپسده بیر یاشولئ اۇلزی نینگ اۇنگ یانئندا: "یۆزۆمى غایراق ادیپ جایلانگ" دئیپ وصیت ادمئشئر. اۇل گۆرگۆلى تا اۇلۆنچأ غایرادا غالان اویاسئ نئنگ زارئنى چکپ، آخئرئ هم گۆرۆپ بیلمان باغئى دۇنیأ بیلن حۇشلاشئیدئر. بولار یالئ ادیلن جنایاتلار ساناردان غاتئ كۆپ. بو ظالئملا حاتا ایکی دوغانئنگ حاط آئشماعئنى هم غاداغان ادیپ گلدیلر.

ایران دۆولتى تۆرکمنلرینگ غارشئسئنا شوونستیك، پارسلاشدئرما سیاساتئ عامالا آشئرماق اۆچین "گۆرگن" رادیوسئنى یۇلا غۇبیار. هر ایکی دۆولت سرحد غارووللارئنى پارس و اۇرس میللتلریندن

بللە يالار. شوروي تۆركمېنىستاننىدا بېرى ايشە آلتىنچاق ماحالى، اۇنگا: "داشارئ يورته [يراندا] دوغان-غارنداشنىنگ بارمى" دېين سۇراغ بىلار. بۇلايان ياغدايدا-دا "يۇق" دېيىپ جوغاپ برمسە دررو دۇتۆك تاغماسى اورولجاغئ ايكى-اوجسزىدئ.

شونىستىك سىياساتنى دۇيىلى عامالا آشۇرماق اۆچىن حر ايكى دۇولت تۆركمىنچە ير-يورث ادلارنى اۆيتىگىپ اوغرايارلار.

آراغاتنائىنىنگ كسىلمگى هم سىياسى حم-دە اقتصادئ تايدان حالقىمىزا آغۇر اورغى بۇلار. ۱۹۳۵-نجى يىللار چىلى اترك-گۆرگن سۇودىگارلىرى خىتوا، بخارا، آشغابات، آستراخان و باكو يالى تجارى مركزلر بىلن سۇودا ادياردىلر. آراچاكلر برى كىترۇل بۇلاندان سۇنگ تۆركمىنلىرىنگ اۇندريان ماتالارى بازارلار كىرمان، يرىنە پارسىدر روس سۇودىگارلىرى تۆركمىن تۇپراغىنا آرالاشىپ، حالقىمىزنىنگ مىلى بايلىقلارنى تالاپ باشلايارلار، مادئ تايدان حالقىمىز آغۇر ياغدايا دوچار بۇلدى. تۆركمىن مىلى بورژوازىنى نىنگ اۇسمىگىنە پاسكىلچىلىك دۇرە دى. اساسانام بو مىسئله تۆركمىنىستانلى سۇودىگارلىرىنە آغۇر اورغى بولدى. ايران چاگىندە ياشايان تۆركمىنلر سۇنگىق دۇويدىدە، ۱۹۶۰-۷۰-نجى يىللاردا يورثدا كاپىتالىستىك سىستىمى يۇرە دىلى اۆچىن كآ-بىر تۆركمىن تاجرلى ايراننىنگ مركزى بازارلارى بىلن سۇودا-بىزىنىسى آرتىپ اوغرادى.

اعضای هیئت نمایندگی ایران و شوروی برای تعیین خطوط مرزی. آبان ماه سال ۱۳۳۴ خورشیدی

ایکینجی جهان اورشی غوتارنپ، شوروی نینگ قزىل قشونى نىنگ، ایرانى ترك اتمگى بىلن اجيز دۇشنى ايران حۇكۇمىتى بو گزك آمريكا و بئىلكى گۇنبارتار دۇولتلىرىنگ حمایاتىنا بىل باغلاپ، تازە دن سرحد مسئله سىنى غوزغاباز. تهراندا چاپ بۇليان "اطلاعات" روزنامه سى ۱۴ مهر ۱۳۳۴ يىلى، ۸۷۹۷-نجى ساننىدا آراچاك مسئله سى حاقنىدا شئيله حابار برىپيدىر: "آراچاك مسئله سىنى كسگىتىلمك تۇپارى، سرهنگ جهانىنى نىنگ باشتوتانلىغىنىدا مهر آيى نىنگ باشلارنىدا قوچانا بارنپ، اول شأخرىنگ فرماندارى بىلن سرحد غۇلايىنداقى لطف-آبادا طاراپ اوغرادلار". شئيله لىك بىلن سرحد مسئله سى غايتادان آرا آلنىپ ماصلاحتاشلىبار و تازە شرط-نامالار باغلاشلىبار.

ایراننىڭ پاتىشاسى م.رضا پهلوى يوردىنگ اساسى قانۇننى كأمىلشدىرىان بۇلۇمى نىنگ ۲۷-نجى ماده سىنا سالغىلاننپ شئيله قارار قبول ادبار:

۱-نجى باب: يوردىنگ سنا و شورا مجلىسى نىنگ تاصىق ادن ايران-شوروى دۇولتلىرى آراسىنىدا باغلاشلان سرحد و ماليه مسئله لىرىنى چۇزمك باراسىنىدا قول چكىلن شرط-نامالارى نىنگ پروتىكلنى غارشى طاراپا غۇوشوروماغا روغصات ادىليار.

۲-نجى باب: دۇولت [حكومت] بو ايشى يىرىنه يتىرملىدىرلر.

۱۳۳۳/۱۲/۲۹ -- ۱۹۵۵/۰۲/۱۹

ایرانتنگ سنا و شورا مجلسلری نینگ تاصصق ادن قانونئ:

"یوریتە مادە- ایران بیلن شوروی دۆولتلی آراسئندا سرحد و مالیه مسئله لرینی چۆزمک اوغروندا گلنن اتلاشتق ۵ مادە بیلن بیر پروتکل دان عبارات بۆلۆپ ۱۳۳۳-نجی یئلی پنجشنبه گۆنی آذر آیی نئنگ ۱۱/ینە / ۱۹۵۴-نجی یئللنگ ۲-نجی دسمبر آیی تاصصق ادیلدی و دۆولتە، اۇنى ایشە گبیرزماگە اختیار ادیلیار.

یوقاردا اغزالان یوریتە قانون و پروتکل ۱۳۳۳-ش-نجی یئللنگ ۱۹-نجی اسفند آیتندا/۱۹۵۴-نجی یئللنگ ۹-نجی فورال آیتندا سنا مجلسیندە تاصصق ادیلدی."

سنا مجلسی نینگ باشلغئ: ابراهیم حکیمی

اتلاشتق

"ایران-شوروی آراسئندا بار بۇلان دۆستلوقلی غاتناشتغئ ناظارا آلتپ، بارئپ ۲-نجی جهان اورشی یئللارئندان میراث غالان آراچاک و مالیه مسئله رینی چۆزمک اوغروندا شو اتلاشتغا گلنیپ، هر ایکی دۆولت اۆز یۆرۆتە وکیلرینی بللە یارلر:

اعلیحضرت ایران پاتئشاسئ طاراپئندان بییک ایلچی حمید سیاح.

شوروی طاراپئندان ایرانداقی دۇلئ انغتیارلئ یۆرۆتە ایلچی آناتولی یوسوفوویچ لاورانتیف.

آدئ اغزالان وکیلر دوغورلغئ انقرار ادیلن ائنانچ حاطلارئئ غۇشورانلارئندان سۇنگ شو آشاداقی اتلاشتغا قۇل چکدیلر:

۱-نجی مادە:

هر ایکی دۆولتینگ وکیلرلی آراچاگینگ گچیآن نۇقاتلارئ حاقئندا بار بۇلان پرابلملری هر ایکی دۆولتینگ بأحبیتلرینی ناظارا آلتپ، "مغان-دیمان"، "یدی اویلر-ساراغئت" و "اترک" اطراپئندا-سنگر دپە دن حازارا دنگزینە چنلی تازە بیر آراچاک بللیگینی اۇتورتماغا راضئلاشیارلار. بو تازە نۇقاتلار شو اتلاشتغئنگ ۲-نجی مادە سئندا گۆکز یلیار.

هر ایکی طاراپ بیئله کی نۇقاتلاردا بللنن آراچاگینگ اۆیتگدیلیمجگینی قبول ادیالر. شئیلە لیک بیلن حاسار و اۇنونگ اطراپئنداقی یرلر ایرانتنگ ارکیندە غالثپ، پۆرپیزە و اۇنونگ اطراپئنداقی یرلر بۇلسا شوروی نینگ چاگیندە غالیار.

هر ایکی دۆولت موندان بو یانا آراچاک مسئله سینى چۆزۆلدى دئیپ حاساپ ادیالرلر و سرحد مسئله سى حاقئندا بیرک-بیرکدن داواگار بۇلمایارلار.

۲-نجى مادە:

شۋ ائلالاشىغىنىڭ ۱-نجى مادە سىنا دا يانئېپ، ايران-شۋروى آراسىندا آراچاك شىئە كىسىتلىنار:

حازار اۋتە سى (زاكاسپى/ماوراء خزر) آراچاگى:

ايران-شۋروى آراچاگى، ادیل اۇوغانىستان سرحد بېرلىشىگى نۇقادىندان باشلانئېپ، تا تىجن آقارئ نىنگ گۇنبارئندا بۇلۇنىان يىرىندە-تاقمىين "اولئ-بابا" متجىدى نىنگ ۲,۷ كىلومىتر دىمىرغازئق-گۇندوغارئندا و شۋروى ساراغئى نىنگ ۵,۸ كىلومىتر دىمىرغازئق، دىمىرغازئق-گۇنبارئندا، تىجن آقارئنىنگ اينىگ چۈنگلۈغىتىندان- ۱۸۹۴-نجى يىلنىنگ ۳-نجى ژۇئن آينىندا ۳-نجى پىروتكل دا بللىنىشى يالى- دولفقاردان خوملى-دپا چىلى آراچاك كىسىتلىنار و غۇشماچا خۇدۇرلنن نقشە دا هم بللى ادېليار.

شۋ نۇقاتدان تا خوملى-دپانىنگ ۳,۴ ك.م گۇندوغارئندان تا "قىسى" دپانىنگ ۴,۱ ك.م دىمىرغازئق-گۇندوغارئنا چىلى دۇوام اديار.

شۋ يىردن آراچاك، گۇنبارتارا طاراپ غىشارئېپ، ۳,۴ ك.م دوغرى اوزانئېپ، خىملى-دپانىنگ سۇيرى باشنا يىتېپ، تازە سرحد بللىگى شۋ يىردە غوتارىار.

ساراغئى اطرابنىداقى تازە سرحد بللىگى خۇدۇرلنن غۇشماچا كارتادا/نقشە دا ۱:۱۰۰,۰۰۰ مۇجىردە گۇرۇزىليار.

خوملى دپە دن ۱۸۸۶-نجى يىلنىنگ ۳۰-نجى ژانويه آينىندا آشغاباتدا قۇل چكىلن حازار دىنگىزىندىن، "بابادورماز" آرالىغى بللنن شرط-ناما اساسلانئېپ، تاصىئقلاينار. شىئە لىك بىلن حاسار و اۇنونىگ اطرابنىداقى يىرلر ايراننىنگ چاگى نىنگ اىچىندە غالبار.

بو ائلالاشئق تهراندان روس هم پارس دىللىرىندە يازئلدى، هر اىكى نوسغا دىنگ حقوفا اىه دىر.

ايران پاتىشاسى نىنگ وكىلى: حمىد سىياح

شۋروى نىنگ يۇقارئ شۋراسى نىنگ وكىلى: آ.لاورنتۇف

بو ائلالاشئغىنىڭ و پاتىشاننىڭ پىرمانى نىنگ اۇرگىنالى، باش وزىرلىك كۇشگۇندە ساقلاينار.

باش وزىر: سرهنىگ فضل الله زاھدى

آراچاگی برک کنترول ھەمک اۆچین ایران دۆولتی اۇرسیتدن آبانیان کومونیسست حۇوبئندان آماندا غالماغئنی باحانا ادیان بۇلسا، مسکو بولسا ایراندا بار بۇلان شورویە غارشى آمريکان حاریى و جاسوسلئق مرکزلینى بهانا ادیب، تورکمن توپراغینی برک غئسئش آستئندا ساقلاياردی. بو یاغداى ائلایتادا ساونئق اورشى یئللارئندا گۆیجۆرگاپدی.

اترک-گۆرگن تۇپراغئ نئنگ مۆنگلآپ ھکتار مس-ملە اکران برلرینی پانتشا و اونونگ ایلدن چالانلارئ، حاربتلار و کۆشک غولاملارئ زور بیلن باسئپ آلیارلار، اۇبالارئنگ تۆورگیندآکی یایلمم و اۆره میدانلار اکیش برلرینه اۆورۆلیار. مالدارلار یایلمم میدان گۆزلآپ سرحد یاقالارئنا طاراپ سۆیشمآگه مجبور بۇلیارلار، اما اینگ سۇنگئى اۇبالاردان مئلم کۆمۆشدپآنینگ غالاجئق و یا-دا کلله-پۇس اوبالارئندان سرحدە طاراپ اوغرانگدا "منطقه مرزی عبور ممنوع" دیین بلیک مانگلائنا بریلیار.

شوروی تۆرکمئستانئندا ھم ادیل شولار یالی دۆزگۆن باردی، اونگا روسچا "پاگران زۇنا" (منطقه مرزی) دیین قادا حالقئتمئزئ کۆپ یئلاپ کۆسآپ گلدی. اۇبا داشئندا غورلان غاراولئ پستلارئ گیرپ-چئقما مۇھلتی غوتاران شۇل اۇبالئ حالقئ حم اۆز اۇباستنا گۆیرمآن کۆسە یاردی. بیرجە مثال. ۱۹۹۱- نجی یئلدا آشغاباتا بیر اوتورشیقدا، آشغابات اونورسیتئندە اۇقاپ یۆرن اوغولئچ مانگا شئیلە گۆرۆنگ بریدى: قوربانلیق بایرامی اۆچین، سرحا یاقا اۇبامئز آجئ-یابا اوغرادم، اوبا قولایلامدا اییام آغشام بولدى. روس عسگرلری گیریش-چئقئش حاط مۇھلتینگ غوتارئپدئر، سنى اوبا قویریپ بیلمریس دیدیلر. گیجانینگ ایچیندە منی کۆسە دیلر. آخری بیر اۆتگچیدن، دآدە می چاگیرتدیم و اۆیمیزە آشدیم.

مینگ اۆزۆم بیرینجی گزک اسنغولئ و آجئ-یابئ گۆرمیدە ھیتلرینگ سالدئران اردوگاه اسرا-عکسلری گۆز اۆنگۆمە گلدی. اۇبانئنگ دۆرت یانئ ۳ متر تیکئکلی سیملر بیلن غابالئپدئر، ایلات مال-غاراستئنی یایلمما چئقارماقچى بۇلانلارئندا دینگە ایکی یانئ سیملر بیلن غابالان یولجاغازدان گچملى ادیلیپدیر. چلە کن، شاقادام، غازئ-غالا، بأکردن، دوشاق، قاقا، ساراغئت، حاتتا ۱۹۷۵-نجی یئللارا چئلی آشغاباتئنگ اۆزی ھم یایئق زۇنا بۇلویپدئر. بو شأحرلر بارئپ گلکم اۆچین ایت یالی کۆسە نیپ، روغصات حاط آلمائئدئ.

مینگ پیکریمچە دۆنیادە آز ملت بیزینگ حالقئتمئز یالی شئیلە حۇرلوقلارا اوچراندئر. بیر ملتى اجبزلتمک، دوغانئ، دوغاندان آیغوماق، آدامزادا- بئیلە دە دورسون حاتتا حجچ بیر حیوانا ادیب بولماجاق جنایاتدئر. ادیلن جبرلر حالقئنگ آنگئنا اۇرناشئپ، نسیللر بۇئی یاتدان چئقماجاق ترازدیە اۆورۆلدى، غئنانساغام اونونگ نتیجە لرینی شو گۆنلر ھم غاراشسیز تورکمئستاندا گۆرۆپ یۇریس. اۆز یکە تاک- دۆولئینگە سیاحتا بارماغا-دا ایت یالی کۆسە نیپ، ماشاتدا یا- دا تھراندا انچمە گۆن سرگزدان بولوپ، سفارتخانه ویزا حاطینی یا برر یا برمر.

بو آجى گۆنلرينىڭ آھى- نالالارنىڭ ھالى، ھالى ھىم جىگىلرېمىزىڭ لالرىندە يانگلانىار(غاياردان ماقصات تۈركمىستان):

غايىرا، غايىرادا غالىدئ،	اۇقلار يارادا غالىدئ،
بىزىڭ بىلەن دىڭ-دووشلار،	بىزدەن غايىرادا غالىدئ .
بو غالىننىڭ داشىڭ ھالىقا-ھالىقا،	چىڭقا بىلەن غالىقا-ھالىقا.
اى ھودايىم مەنى يالىقا،	غالىدەم تىران غالىسۇندا.
بو غالىننىڭ داشىڭ دەمىر-دەمىر،	چىڭقا بىلەن اۇمۇر-اۇمۇر،
اى ھودايىم اۇرسى گەمىر	غالىدەم اۇرسىت غالىسۇندا.
غايىرا، غايىرا باقار مەن،	دۇقما داراق قاقار مەن،
شۇل غايىرائى گۇرمەم،	اراپ، اراب، اراب قار مەن.
اىلرېمىز داغەندۇر؟	اۇستى كەسە باغەندۇر؟
اوپۇپ بارىان اق غوشلار	اىلېم-گۇنۇم ساغەندۇر؟
اق غوش بۇلۇپ اوچسادەم،	اۇز اىلېمە دۇشسە دەم،
اۇز اىلېمىڭ سوۋىندان	غانىپ-غانىپ اىچسەدەم.
اكىن اكدەم بىتەمدى،	ساپان ائدەم بىتەمدى،
ھارام اۇلۇش "نېكە لى"	اۇستۇمىزدەن گەتەمدى.
اۇرسلار گەلدى بو يوردە،	داوا غوردە اۇبادا،
بو نە بلا بىلەمدەك	ھالىقنىڭ آغزى تۇبادا.
اىكەكچىدەم پاتراق،	بارئىسى بۇلدە چىتەك،
غۇشئىر مەنى اىلېم	دالى گۇرگەن، اترەك.
بو داغلارنىڭ باشى يانار،	كۇۋلەپ داشى يانار
كىم اىلەندەن اىرئىلسا،	يۇرە گە نىڭ باشى يانار.
غايىرادان ائلى گەلار،	سەلەمە تەلەكلى گەلار،
اۇلا مەنىڭ دوغانەم،	يانى سۇۋغاتلى گەلار.
جاننەم "گەزىڭ" دۇزى،	ھەم غۇيۇن اۇتلار ھەم غوزى،
غورئىسۇن اۇرسىڭ يۇزى،	سۇردە چىقاردە بىزى.
اىچ باشى ساز ادەر،	شاخاسى اۇۋاز ادەر،

ايلىندىن آيرا دۆشن،
ايلىندى كيمە ناز ادر.
اغچ باشى بورولار،
دۆيۈندە سوو دورولار،
كيم ايلىندىن آيرئلسا،
شۇنونگ بۇينى بورولار.
دپأ چئقاسئم گليأر،
لأله قاقاسئم گليأر،
دسسە بۇيلى گللجە،
سنى گۇرسيم گليأر.
آيلان تاباق من تاباق،
اۇبام گۇچدى من غالدئم،
بيزينگ بيلن دنگ-دوشلار،
بيزدن غايرادا غالدئ.
غايرادان گليأن باش گچ...
....
غايرادان ناولار گليأر...
....
غايرادان گليأن حۇيك-حۇيك...
....